

Cornelis Verhoeven

Avontuurlijke beschouwingen

Een derde keuze uit de onuitgegeven essays - 1953-1959

Bezorgd, ingeleid en geannoteerd door
Jacques De Visscher en Jean-Pierre Monsieur
Met een voorwoord van Paul van Tongeren

DAMON

Inhoud

Woord vooraf	7
<i>Jacques De Visscher en Jean-Pierre Monsieur</i>	
Beginnen	11
<i>Paul van Tongeren</i>	
Avontuurlijke beschouwingen	15
1. Interpretatie	17
2. Inleiding tot de crisis	50
3. Naakt-studies	77
4. De banalisering van het religieuze	106
5. Feesten	119
6. Impliciete godsverering	132
Bio-bibliografie	141

Woord vooraf

Zich verdiepen in de onuitgegeven essays van Cornelis Verhoeven is zich wagen in het atelier van een filosofische auteur die woordelijk aftast wat we als werkelijkheid kunnen beleven en ervaren, ja ook beseffen – soms voorzichtig, soms doortastend. In zo'n werkplaats zijn we de geprivilegieerde getuigen van zich ontlukende creaties, van wat in het denken verschijnt, van wat tegelijk tot verwondering uitnodigt. Hierbij blijft het niet bij bespiegelingen, hoewel die zeker niet ontbreken. In zijn atelier zet Verhoeven immers meerdere stappen. Of hij zich nu aan een eerste aanzet van een gedachte waagt of een oudere gedachte herneemt, steeds gaat het hier om een zoeken van datgene wat om verdere uitwerking vraagt. De ontdekkingen bij de verkenningen vragen om duidingen en verdere reflecties. Maar ook dit activeren van het denken in nieuwe (of halfnieuwe) bedenkingen en ontdekkingen blijft een avontuur. Er is die openheid die ontstaat bij het besef dat hij botst op wat niet te ontkennen valt, dat zich werkelijkheid voordoet en dat wij uiteindelijk dienen te onderkennen wat er aan de hand is.

Cornelis Verhoeven (1928-2001), die we nog steeds als de belangrijkste filosoof in ons taalgebied beschouwen, heeft zijn leven lang, via een schrijven en herschrijven, zijn lezers uitgenodigd mee aan tafel plaats te nemen om te zien hoe we dank zij beschouwingen en hun verwoordingen de fenomenen redden. Hierin heeft hij zich ontpopt tot een authentieke fenomenoloog. Dit wil zeggen reflexief open staan voor wat ons verschijnt, echter zonder eerst de rechtvaardiging in te roepen van academische autoriteiten. Nu, dit belet niet dat Verhoeven bijzonder veel heeft gelezen. Ook de grote figuren, zoals Bergson en Bachelard, Husserl en Heidegger, Caillois en Eliade, Brede Kristensen en Van der Leeuw behoorden tot geraadpleegde auteurs, maar ze wogen niet op zijn schouders zodra hij een woord op papier wilde zetten. Als hij ze citeert, werken hun woorden als illustraties van hoe zijn bevindingen ook anders geformuleerd kunnen worden. Zijn voorbeeld bij uitstek was misschien wel de Franse middelbare

school-filosofiedocent, Alain (Emile Auguste Chartier, 1868-1951) die onder meer bekend werd met zijn haast dagelijkse korte krantenstukjes (*Propos*). Talrijke, vooral niet-academisch geschoolde lezers keken elke ochtend uit naar die *Propos*. Die werden later gebundeld en zijn nog steeds verkrijgbaar. Natuurlijk had Verhoeven die ook in zijn boekenkast staan en hoopte hij dat *zijn* lezers eveneens voor hun appetijt zouden beloond worden.

In deze derde bundel verzamelen we dit keer niet uitsluitend korte, maar ook wat meer uitgewerkte denkexploraties bij zijn bevindingen. Ze zijn voorschetsen van wat Verhoeven later in – meestal gedeeltelijke – afwerkte essays heeft geïntegreerd. Zo blijven er, bij voorbeeld, van het stuk ‘Feesten’ enkele fragmenten hangen in een gelegenheidsartikel voor een schoolblad (*Flitsen*, februari 1958) en van de ‘Naakt studies’ enkele bladzijden in wat hij verwerkte in *Symboliek van de sluier* (1961, later heruitgegeven in *Eerstelingen*, 1988). Andere hier opgenomen teksten hebben nauwelijks of geen vervolg gekregen, zoals de beschouwingen die verband houden met de ontwikkelingen in het kerkelijke en religieuze leven. Deze teksten bevatten heel interessante, zelfs uitdagende voorbeschouwingen: ze laten zien van wat in onze pluralistische cultuur religieus, ritueel en symbolisch op het spel staat.

Zoals in de vorige bundels, *Alledaagse mijmeringen* (2021) en *Kleine denkoefeningen* (2022), hebben wij de manuscripten getranscribeerd, hier en daar de inmiddels achterhaalde spelling aangepast, enkele (weinige) spelfouten gecorrigeerd en soms in al te lange zinnen gekapt. Waar nodig, hebben we anderstalige citaten vervangen door geijkte vertalingen met bronvermelding in voetnoten. Ook hebben we in enkele teksten tussentitels aangebracht.

We zijn de Erven Verhoeven dankbaar, niet alleen voor het zorgvuldig bijhouden van het Verhoeven-archief, maar ook voor de toelating ons deze vroege wijsgerige verkenningen te publiceren. In het bijzonder zijn we Daan Verhoeven erkentelijk voor zijn reproductiewerk. Ook danken we Wil Derkse voor zijn suggesties; ook dank aan Paul van Tongeren voor zijn inleiding waarin hij een deel van zijn lezing verwerkt die hij tijdens het symposium gehouden heeft toen (17 maart 2023) Verhoevens boekencollectie in de Centrale Bibliotheek van de Radbouduniversiteit Nijmegen een definitieve plaats kreeg. Verder dank aan Paul Cruysberghs, Eva De Visscher en Sabine Gilleman voor

een aantal bibliografische en redactionele suggesties, in het bijzonder voor de bronnen en transcripties.

Jacques De Visscher en Jean-Pierre Monsieur

Beginnen

Dit is alweer de derde in de reeks van bundels waarin vroege nagelaten teksten van Cornelis Verhoeven worden gepubliceerd. Er zijn veel redenen waarom we blij mogen zijn met deze boeken. Een van die redenen is, dat wij als lezers door deze vroege teksten een beetje dichterbij de beginnende auteur kunnen komen. Verhoeven begon al heel vroeg te schrijven. Hij vermeldt zelf dat hij tijdens zijn jaren op het groot seminarie, het moet kort na het einde van de tweede wereldoorlog zijn geweest, zich voornam elke dag een paar bladzijden te schrijven en dat hij dat inderdaad zijn leven lang is blijven doen. De eerste bladzijde die van hem gedrukt werd, was volgens hem ongeveer de duizendste die hij schreef. Er zouden er nog vele duizenden volgen. Terwijl hij dus begon te schrijven in de tweede helft van de jaren veertig van de vorige eeuw, dateren de meeste van de tijdens zijn leven gepubliceerde teksten van de late jaren zestig en daarna. De teksten uit deze en de vorige twee bundels met nagelaten werk stammen van vóór die tijd en staan dus dichterbij het begin.

Zelf begon ik Verhoeven te lezen op de leeftijd waarop hij begon te schrijven: dat was ook de leeftijd waarop hij volgens eigen zeggen voor het eerst in aanraking kwam met de filosofie: in het eerste jaar van wat ook in mijn tijd nog net ‘het groot seminarie’ heette. Ik begon werk van Verhoeven te lezen op advies en aansporing van mijn eerste echte filosofie-docent, een door mij nog altijd bewonderde en voorbeeldige leraar van het langzame lezen: de franciscaan Theo Zweerman o.f.m. Behalve dat hij mij de boeken van Verhoeven aanraadde, herinner ik me van hem – naast veel andere dingen – ook deze les: als je je in een denker wilt verdiepen, moet je op zoek gaan naar waar het bij die denker begint; waar de denker zijn eigenlijke vraag vindt.

Die notie van het begin van een denken is, zo vermoed ik, in sterke mate van toepassing op het denken van Verhoeven. Dat is ten eerste, maar niet alleen, omdat hij zich als student klassieke talen, als leraar Latijn en Grieks, als hoogleraar antieke wijsbegeerte en later met de leeropdracht metafysica of ‘eerste filosofie’, uitgebreid zou

gaan bezighouden met wat traditioneel als het begin van de westerse filosofie wordt beschouwd. In de jaren 1984 en 1985 publiceerde hij een boek in twee delen over die beginperiode van de filosofie. Hoewel hij daaraan de titel gaf *Voorbij het begin*, klinkt als een refrein doorheen dat boek de stelling dat ‘de reflectie op haar eigen pretenties de filosofie telkens weer terugbrengt naar haar begin’. Of met een ander citaat uit datzelfde boek: ‘Inzake de filosofie kan niemand ver voorbij het begin komen, want het begin blijft altijd de werkelijkheid waartegenover geen meester en geen leerling de pretentie kan hebben van zelfstandigheid en autonomie.’ Verhoeven was een specialist op het terrein van dat begin.

Hij was ook een specialist in het beginnen. En dat is een tweede reden om stil te staan bij die notie van het begin. Beginnen is immers ook een van de belangrijkste karakteristieken van het genre waar het overgrote deel van zijn werk toe behoort, namelijk de essayistiek. Verhoeven schreef eerst en vooral essays. Onder de ruim drie en een half duizend titels in zijn autobiografie, treffen we naast talloze artikelen weliswaar ook heel wat boeken aan, maar bijna al die boeken – er zijn een paar uitzonderingen – zijn weer verzamelingen van essays. En wie essays schrijft, doet iets anders dan wie een systematisch hoofdwerk ontwerpt en uitwerkt: een essayist begint steeds weer opnieuw. In de verantwoording van een van zijn vroege bundels, *Bijna niets. Beschouwingen tussen taal en werkelijkheid* uit 1970, schrijft Verhoeven dat hij dit boek ‘probeert te beginnen’ met een essay waaraan hij de titel gaf ‘Negen keer beginnen’. Maar ook de andere essays in dit en de meeste van zijn andere boeken zijn bijna steeds opgebouwd uit paragraafjes die iedere keer weer een nieuw begin maken.

Zijn essays gaan over allerlei verschillende onderwerpen, of ik moet eigenlijk zeggen: ze nemen hun vertrekpunt in allerlei verschillende onderwerpen: opmerkelijke manieren van spreken, meer of minder modieuze verschijnselen, gebruiken, teksten, alledaagse ervaringen, kleine of grote ergernissen en wat al niet. Vrijwel alles kan vertrekpunt zijn voor een beschouwing. De essays beginnen in die zin verschillend, maar hoewel ze over het onderwerp van zo’n begin wel degelijk iets zeggen, vormen die verschillende aanzetten toch vooral aanloopjes waarmee een sprong wordt voorbereid naar waar het eigenlijk of echt begint. Je kunt daarom met evenveel recht zeggen dat ze

Avontuurlijke beschouwingen

18 juli 1953

1. Interpretatie

Ook zonder een dualist te zijn, kan men er niet aan ontkomen in het leven en het werken van de geest – of wat men zo noemt – twee niveaus te onderscheiden. Het is echter buitengewoon moeilijk aan deze onderscheiding een duidelijke vorm te geven. Men kan spreken van de tegenstelling tussen geest en stof, tussen discursiviteit en comprehensiviteit, tussen grijpbaar en ongrijpbaar. In deze tegenstellingen worden de uitersten van een reeks uit hun context gelicht en zo ‘zuiver’ mogelijk tegenover elkaar gesteld. Maar voor een minder gewelddadig denken doet zich ook binnen deze reeks een dualisme voelen: men zou dit het onderscheid tussen authentiek en niet-authentiek kunnen noemen. Authentiek is dat wat zijn uiterste mogelijkheden in zijn bestaan behelst: een mens is authentiek, wanneer hij bewust zichzelf is, een menselijk idee is authentiek, wanneer hij het beleeft in de totaliteit van zijn strekking. Hoe meer authentiek een idee is, des te meer zal het de tegenstellingen overzien. Een authentiek idee is dus nooit een bepaald, beperkt idee, maar een idee met een universele strekking. Daarom zijn er bijvoorbeeld op het gebied van de algebra geen authentieke ideeën mogelijk. Het louter discursieve niveau sluit de authenticiteit uit. Zuiver discursief denken is geen echt authentiek denken, maar tellen, rekenen of hoe men dat noemen wil. Het tendeeft niet naar een universele waarheid, maar naar een particuliere, speciale exactheid, juistheid. Tellen en juistheid zijn dus niet authentiek.

Streven naar waarheid

Nu zijn er gebieden waarop men alleen exact kan denken, zoals in de algebra. Men beschouwt zulke gebieden, zulk denken als ideaal van ‘wetenschap’, omdat zij volkomen zekerheid (‘wis’kunde) kunnen geven. Dit is een dwaling. Authentieke wetenschap streeft naar waarheid, niet naar juistheid. Maar deze dwaling blijft hardnekkig bestaan,

zozeer dat men het ideaal van alle wetenschap stelt in de exacte 'helderheid', de 'logische opbouw', de 'streng bewijsvoering'. Aldus offert men de waarheid op aan de 'wetenschap' en heeft de drang naar waarheid al menige reputatie gebroken.

In de exegetische wetenschappen, zoals de filologie, leidt deze drang naar exactheid soms tot een eigenaardige overschatting van de 'bronnen'. Iets beweren of zelfs maar denken wat niet ook al in de bronnen staat of daar discursief uit af te leiden is, heet al gauw je reinste 'fantasterij'. Men werkt volkomen discursief en wantrouwt elk comprehensief benaderen. De wetenschap wordt een dienaar van de bronnen.

In aansluiting op de genoemde tegenstellingen tussen exactheid en waarheid, tussen tellen en denken, zou men ook nog een distinctie kunnen maken tussen commentaar en interpretatie. De commentaar dient de bronnen; de commentator legt teksten uit die zijn lezer misschien niet zou begrijpen. Hij geeft illustraties en parallellen die de wereld van de schrijver kunnen toelichten. Met andere woorden, de commentaar legt uit, dit is: hij 'discursiveert' de bedoeling van de schrijver. Uitleggen is uit-een-leggen, deelsgewijze verklaren, analyserend verhelderen van een tekst. Door deze analyse hoopt hij dat zijn lezers een beter inzicht zullen verwerven in de inhoud van de tekst. De commentaar blijft aan de tekst ondergeschikt: hij verlaat die slechts om er weer terug te keren. De tekst is doel, de bron is heilig.

Bij de interpretatie daarentegen wordt de tekst, hoe heilig die ook is, op het spel gezet. Hij is 'slechts' het uitgangspunt: daarachter wordt een hele wereld gezocht die in de tekst zelf niet ter sprake komt. Het doel van de interpretatie is niet de bedoeling van een schrijver te verduidelijken, maar de strekking van het geschrevene te toetsen. De interpretatie dient niet de bron, maar gebruikt die. Zij gaat daarboven uit zonder tot de bron als einddoel terug te keren. Terwijl de commentaar de bron dient, dient de bron de interpretatie.

De commentaar veronderstelt dat de tekst een adequate uitdrukking is die slechts toegelicht moet worden. Hij beweegt zich op het niveau van de juistheid waar elke juiste uitdrukking adequaat is. De interpretatie gaat uit van de mogelijkheid of liever van het feit dat de geïnterpreteerde tekst niet een adequate uitdrukking is van wat de schrijver voor ogen stond, dat de mogelijkheden van uitdrukking niet tot het uiterste verwezenlijkt zijn. Anders gezegd: aan elke

interpretatie ligt de veronderstelling ten grondslag, dat de tekst niet een authentieke uiting is. Adequaat kan de mens zich slechts uitdrukken op het gebied der exacte discursiviteit: de gedachte dus dat een tekst niet een adequate uiting is, houdt voor die tekst geen enkele diskwalificatie in. Zij is echter integendeel een bewijs van hoogachting voor de schrijver daarvan, die naar het hoogste gestreefd heeft, maar het gemist heeft, omdat ook hij een mens is. Interpreteren veronderstelt dus een hoge opvatting omtrent de strekking van de te interpreteren tekst die een inadequate, onrechtstreekse of mythische uitdrukking is van een hogere 'authentieke' bedoeling. De interpretatie is nu een poging deze authentieke bedoeling of rechtstreekse, authentieke wijze uit te drukken: hierin is de schrijver van die tekst om de een of andere reden niet geslaagd. Ook van zijn lezers veronderstelt de interpretator dat zij niet op het eerste oog die 'eigenlijke' bedoeling van de schrijver, of althans van het geschrevene, zullen kunnen onderkennen.

De interpretatie steunt dus steeds op een persoonlijk oordeel, op een reeks van reeds verworven inzichten waarin de bedoeling van de tekst wordt ingekaderd. Men interpreteert altijd vanaf een standpunt: interpreteren is assimileren, invoegen in een geheel en in deze zin is alle kennen een interpreteren.

Subjectieve mogelijkheden

Vanuit elk standpunt is er dus een interpretatie mogelijk. Zo zal bijvoorbeeld iedere nieuwe mensbeschouwing de geschiedenis anders interpreteren. Een marxist interpreteert de geschiedenis anders dan een quaker: toch zullen allebei in staat zijn de geschiedenis geheel te interpreteren. Iedere gespecialiseerde denker zal geneigd zijn het nieuwe, dat hij onder ogen krijgt, te interpreteren in de richting van zijn speciale belangstelling en kennis. Terwijl de commentaar de subjectiviteit zoveel mogelijk uitsluit, kan de interpretatie niet zonder subjectiviteit bestaan. Voor mensen, die van de wetenschap niets anders eisen dan dat zij klaar en objectief zij, is dit een groot bezwaar. Maar men mag niet vergeten dat het hoogste denken – juist het hoogste denken – het meest subjectieve denken is en bovendien subjectiever naargelang het hoger is. Echter: in diezelfde graad stijgt ook de

objectiviteit, de mate waarin de comprehensieve kennis de werkelijkheid schept die zin en werking geeft aan de dingen ten opzichte van de mens.

Dankzij haar subjectief karakter is de interpretatie scheppen: het is een herscheppen een om-scheppen naar persoonlijke vormen. Zij legt niet uit, maar onthult in de tekst een verborgen zin, dat wil zeggen: een betekenis die men daarin pas zien kan wanneer men, steunend op persoonlijke verworvenheden, de barre letterlijkheid van de tekst, zoals hij in de 'bronnen' voor ons ligt, op het spel durft te zetten. Men woelt in de tekst, om er een punt in te vinden, dat als aanknopingspunt van de eigen gedachte kan dienen. Men zoekt in het weefsel een draad die men door heel het weefsel kan volgen, om zo in het geheel een nieuwe orde te ontdekken. Het standpunt dat men inneemt, beslist over de draad die men aldus als 'leidraad' zal nemen. Is men meteoroloog, dan zal het niet moeilijk zijn in de antieke mythen bijvoorbeeld de werking van meteorologische processen beschreven te vinden. Is men socioloog, dan wordt de mythe sociologisch geïnterpreteerd; de historicus weet er een stuk prehistorie uit te reconstrueren, de psycholoog interpreteert ze psychologisch. Hoe minder men echter discursief denkt hoe minder men specialiserend interpreteert, hoe minder men een 'standpunt' inneemt van waaruit men exact wil interpreteren, des te groter is de kans dat de interpretatie authentiek is. Want de interpretatie, zo zagen wij, berust op de veronderstelling dat de tekst niet een exacte, gespecialiseerde mededeling is. Zij zoekt naar een verborgen zin en neemt de tekst dus niet 'letterlijk'. 'Letterlijk' opnemen kunnen wij alleen dat wat adequaat is uitgedrukt. Iets niet letterlijk opnemen is dus veronderstellen dat de mogelijkheid van adequate uitdrukking of de wil daartoe bij de schrijver niet aanwezig was. Aangezien adequaatheid van uitdrukking alleen mogelijk is op het niveau van de exactheid, is op dit niveau de interpretatie onmogelijk. Dit wil niet zeggen dat alles wat als exact is uitgedrukt niet voor interpretatie vatbaar zou zijn, maar dat datgene wat inderdaad adequaat is uitgedrukt, niet als een mythe te interpreteren is. Als men bijvoorbeeld de mededeling vindt dat in het jaar zoveel deze of gene koning deze of gene vijand verslaan heeft, kan men daarin geen zonnemythe gaan zien, wanneer vaststaat, dat het hier een historisch feit betreft.

Wanneer echter medegedeeld wordt – ook wanneer dit gebeurt in de vorm van een exact verslag – dat Zeus, de heerser van de Olympus,